

М.Й.Філеп, М.Ю.Сабов, А.М.Соломон, І.Є.Барчій, Є.Ю.Переш

ФАЗОВІ РІВНОВАГИ В СИСТЕМІ $Tl_2Te-SnTe-PbTe$

Методами диференційного термічного (ДТА) та рентгенівського фазового (РФА) аналізів досліджено характер фізико-хімічної взаємодії у квазіпотрійній системі $Tl_2Te-SnTe-PbTe$. Вперше побудовано фазову діаграму перерізу $Tl_2Te-Sn_{0.5}Pb_{0.5}Te$ та просторову діаграму стану системи $Tl_2Te-SnTe-PbTe$. Встановлено, що система $Tl_2Te-SnTe-PbTe$ є квазіпотрійною у всьому концентраційному інтервалі, уточнено проекцію поверхні ліквідусу на концентраційний трикутник.

ВСТУП. Одним із методів покращення термоелектричної добротності матеріалів є пониження фононної складової теплопровідності шляхом використання твердих розчинів на основі фаз із високими термоелектричними параметрами [1]. У цьому аспекті система $Tl_2Te-SnTe-PbTe$ викликає певний науковий та практичний інтерес, оскільки вона сформована бінарними фазами з високою термоелектричною ефективністю [2, 3]. Окрім того, у системах $Tl_2Te-Sn(Pb)Te$ утворюються проміжні фази $Tl_4Sn(Pb)Te_3$, що також відносяться до перспективних термоелектричних матеріалів [4].

Згідно з літературними даними, у системі $Tl_2Te-SnTe-PbTe$ утворюються неперервні ряди твердих розчинів (НРТР) на перерізах $SnTe-PbTe$ [5] та $Tl_4SnTe_3-Tl_4PbTe_3$ [6, 7]. Однак автори робіт [8, 9] розглядають часткові системи $Tl_2Te-Tl_4Sn(Pb)Te_3$ перерізів $Tl_2Te-Sn(Pb)Te$ як неквазібінарні, що суперечить даним робіт [10–12], згідно з якими в обох часткових системах формуються неперервні ряди твердих розчинів.

З огляду на це метою даної роботи було уточнити фазові рівноваги у квазіпотрійній системі $Tl_2Te-SnTe-PbTe$, встановити межі існування твердих розчинів та координати точок нонваріантних процесів.

ЕКСПЕРИМЕНТ І ОБГОВОРЕННЯ РЕЗУЛЬТАТИВ. Вихідні бінарні сполуки Tl_2Te , $SnTe$ та $PbTe$ одержували з елементарних компонентів (ТІ-000, Sn-ОВЧ, Pb-ОВЧ-000 (0.99995), Te-ТВ-4 (0.99997)) у вакуумованих до 0.133 Па кварцевих ампулах. Синтез проводили прямим одно-температурним методом, технологічні режими підбирали на основі $T-x$ діаграми стану компонентів, які приймали участь у хімічній взаємодії.

Отримані халькогеніди ідентифікували ме-

тодами диференційно-термічного (ДТА, комбінована хромель-алюмелева термопара, нагрів здійснювали за допомогою програмованого нагрівача РИФ-101) та рентгенівського фазового аналізу (РФА, дифрактометр ДРОН-4, CuK_{α} -випромінювання, Ni-фільтр) шляхом співставлення експериментальних та літературних даних.

Для вивчення характеру взаємодії у системі $Tl_2Te-SnTe-PbTe$ було вирішено дослідити політермічний переріз $Tl_2Te-Sn_{0.5}Pb_{0.5}Te$. З цією метою із вихідних бінарних сполук синтезували 10 сплавів, отримані зразки досліджували методами ДТА та РФА. На дифрактограмах зразків, які знаходяться у концентраційному інтервалі 10–60 % мол. Tl_2Te , спостерігали дві системи рефлексів, що відповідають кубічній (НРТР на основі $SnTe$ та $PbTe$) та тетрагональній фазам (НРТР на основі Tl_4SnTe_3 та Tl_4PbTe_3), а в інтервалі концентрацій 64–100 % мол. Tl_2Te — лише тетрагональній фазі.

За допомогою програми UnitCell [13] у відповідних концентраційних інтервалах розраховували параметри ґратки окремих фаз (рис. 1). Лінійна зміна параметрів ґратки в інтервалі концентрацій 64–100 % мол. Tl_2Te свідчить про утворення в цих межах твердих розчинів. Сталість параметрів ґратки кубічної фази в інтервалі концентрацій 10–64 % мол. Tl_2Te вказує на вузьку область граничних твердих розчинів з боку системи $SnTe-PbTe$ (до 10 % мол.).

Політермічний переріз $Tl_2Te-Sn_{0.5}Pb_{0.5}Te$ (рис. 2) при високих температурах перетинає поля первинних кристалізацій α -фази на основі твердого розчину $Sn_xPb_{1-x}Te$ ($L+\alpha$), β -фази на основі твердого розчину $Tl_4Sn_xPb_{1-x}Te_3$ ($L+\beta$) та евтектики ($L+\alpha+\beta$), а при низьких температурах — поля існування α -, β -твердих розчинів

та евтектичної суміші $\alpha+\beta$. Гілки первинних кристалізацій α - та β -кристалів, які утворюють ліквідус системи, перетинаються у точці з координатами: 50 % мол. Tl_2Te , 841 К. Переріз $Tl_2Te-Sn_{0.5}Pb_{0.5}Te$ є квазібінарним у підсолідусній частині. Причиною цього є те, що він перетинає дві вторинні квазіпотрійні системи, є з'єднувальною прямою між двома вторинними системами $Tl_2Te-Tl_4SnTe_3-Tl_4PbTe_3$ та $Tl_4SnTe_3-Tl_4PbTe_3-PbTe-SnTe$, які поділені між собою квазібінарним перерізом $Tl_4SnTe_3-Tl_4PbTe_3$.

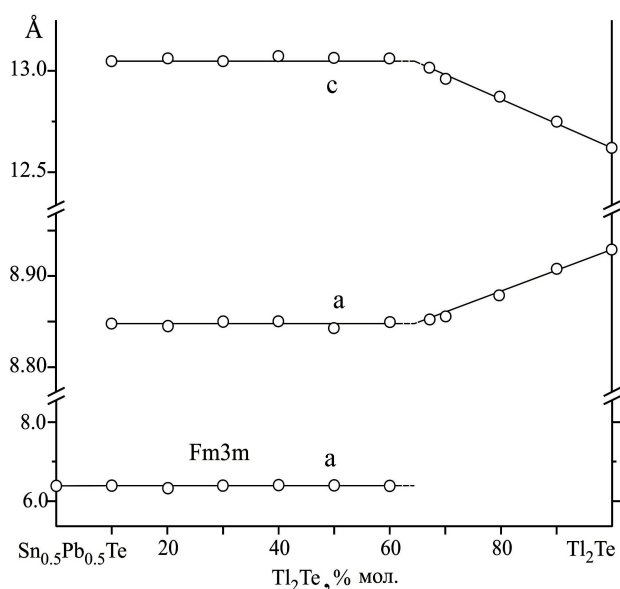

Рис. 1. Зміна параметрів ґратки кубічної та тетрагональної фаз у системі $Tl_2Te-Sn_{0.5}Pb_{0.5}Te$.

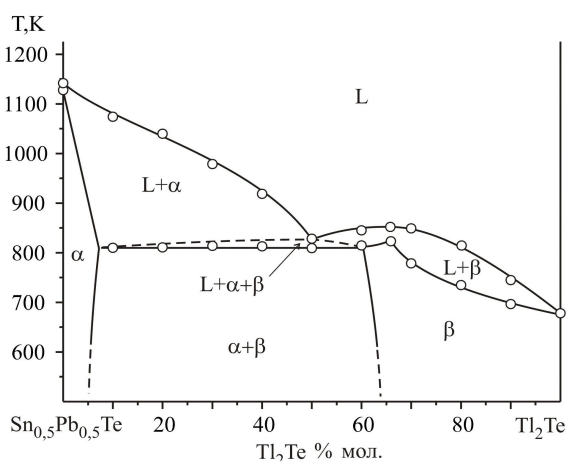

Рис. 2. Фазова діаграма стану перерізу $Tl_2Te-Sn_{0.5}Pb_{0.5}Te$.

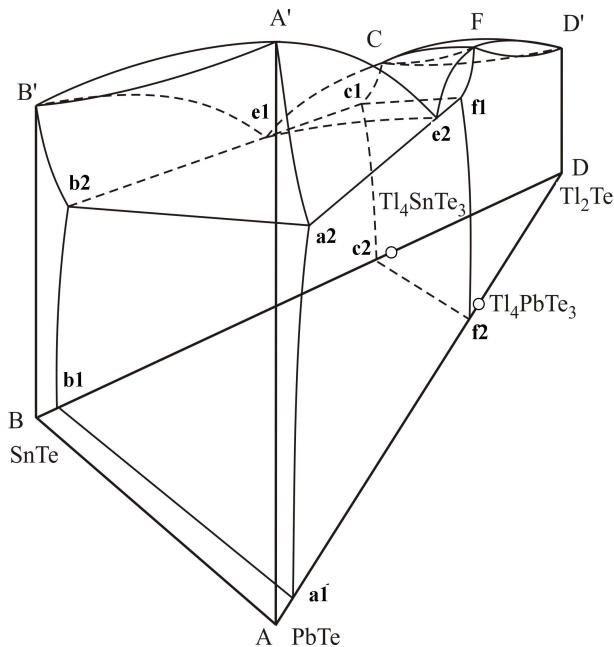

Рис. 3. Діаграма стану квазіпотрійної системи $Tl_2Te-SnTe-PbTe$.

На основі літературних та одержаних нами експериментальних даних побудовано просторову діаграму стану (рис. 3) та проекцію поверхні ліквідусу на концентраційний трикутник (рис. 4) квазіпотрійної системи $Tl_2Te-SnTe-PbTe$.

Система $Tl_2Te-SnTe-PbTe$ характеризується перебігом моноваріантного евтектичного процесу, який проходить в інтервалі температур 863—773 К (e_2-e_1). Ліквідус потрійної системи $Tl_2Te-SnTe-PbTe$ складається з двох поверхонь первинної кристалізації: α -фази ($A'-B'-e_1-e_2-A'$) та β -фази ($F-e_2-e_1-C-D'-F$). Солідус системи складається з трьох поверхонь: $A'-B'-b_2-a_2-A'$ (відповідає повній кристалізації α -фази), $F-f_1-c_1-C-D'-F$ (повна кристалізація β -фази) та $f_1-e_2-a_2-b_2-e_1-c_1-f_1$ (сумісна кристалізація α - та β -фази). Граничні тверді розчини на основі α -фази не перевищують 6 % мол. Tl_2Te , а на основі β -фази займають значний концентраційний інтервал від 64 до 100 % мол. Tl_2Te .

На рис. 4 наведено проекцію поверхні ліквідусу системи $Tl_2Te-SnTe-PbTe$ на концентраційний трикутник. Вона складається з двох полів первинної кристалізації: α -твердого розчину, який обмежений лініями $PbTe-SnTe-e_1-e_2-PbTe$ та β -твердого розчину, який обмежений лініями $Tl_4PbTe_3-e_2-e_1-Tl_4SnTe_3-Tl_2Te-Tl_4PbTe_3$.

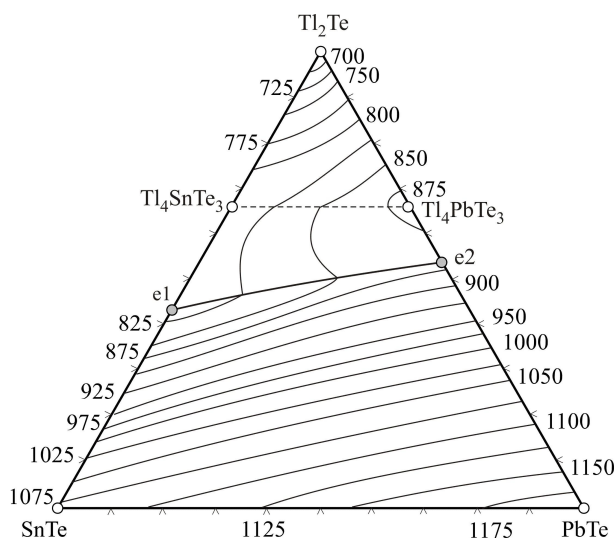

Рис. 4. Проекція поверхні ліквідусу системи $Tl_2Te-SnTe-PbTe$ на концентраційний трикутник.

Поверхні первинних кристалізацій перетинаються вздовж лінії моноваріантної рівноваги e_1-e_2 , на якій в інтервалі температур 773—863 К проходить евтектичний процес $L \leftrightarrow \alpha + \beta$.

ВИСНОВКИ. Таким чином, вперше побудовано фазову діаграму перерізу $Tl_2Te-Sn_{0.5}Pb_{0.5}Te$ та просторову діаграму стану системи $Tl_2Te-SnTe-PbTe$. Встановлено, що система $Tl_2Te-SnTe-PbTe$ є квазіпотрійною у всьому концентраційному інтервалі. Одержані результати дозволили підібрати раціональні склади та оптимальні технологічні умови синтезу зразків, що дає можливість при вивченні їх термоелектричних властивостей встановити кореляції склад—властивість.

РЕЗЮМЕ. Методами дифференціального термического (ДТА) и рентгеновского фазового (РФА) анализом исследован характер физико-химического взаимодействия в квазитройной системе $Tl_2Te-SnTe-PbTe$. Впервые построена фазовая диаграмма разре-

за $Tl_2Te-Sn_{0.5}Pb_{0.5}Te$ и пространственная диаграмма состояния системы $Tl_2Te-SnTe-PbTe$. Установлено, что система $Tl_2Te-SnTe-PbTe$ квазитройная во всем концентрационном интервале, уточнена проекция поверхности ликвидуса на концентрационный треугольник.

SUMMARY. The physico-chemical interaction in quasiternary system $Tl_2Te-SnTe-PbTe$ was investigated by differential thermal analysis (DTA) and X-ray powder diffraction. For the first time the phase diagram of the $Tl_2Te-Sn_{0.5}Pb_{0.5}Te$ section and dimensional phase diagram of the $Tl_2Te-SnTe-PbTe$ system was build. Established that system $Tl_2Te-SnTe-PbTe$ is quasiternary in all concentration range, the projection of the liquidus surface on concentration triangle was refined.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевельков А.В. // Успехи химии. -77, № 1. -С. 3—21.
2. Madelung O., Rossler U., Schulz M. (ed.). Non-Tetrahedrally Bonded Elements and Binary Compounds I, Landolt-Bornstein ser. -Vol. III / 41C. -Berlin: Springer, 1998.
3. Rowe D.M. CRC handbook of thermoelectrics. -London: CRC Press, 1995.
4. Atsuko Kosuga, Ken Kurosaki, Hiroaki Muta, Shinsuke Yamanaoka // Mater. Res. Soc. -2006. -886. -P. 063705 1-4.
5. Volykhov A.A., Yashina L.V., Shtanov V.I. // Inorg. Materials. -2006. -42, № 6. -P. 596—604.
6. Бабанлы М.Б., Али Аларик Готук, Кулиев А.А. // Неорган. материалы. -1979. -15, № 7. -С. 1292—1293.
7. Філен М.Й., Сабов М.Ю. // Вісн. Ужгород. націон. ун-ту. Сер. Хімія. -2008. -Вип. 20. -С. 102—104.
8. Готук Али Аларик, Бабанлы М.Б., Кулиев А.А. // Неорган. материалы. -1979. -15, № 8. -С. 1356—1361.
9. Берг Л.Г., Латыпов З.М., Четкин Р.М. // Докл. АН СССР. -1969. -185, № 2. -С. 335—337.
10. Gawel W., Zaleska E., Maskiewicz E. // J. thermal analysis. -1990. -36. -P. 2323—2327.
11. Малаховська Т.О. // Наук. вісник Ужгород. націон. ун-ту. Сер. Хімія. -2011. -Вип. 26. -С. 16—18.
12. Малаховська Т.О., Сабов М.Ю., Барчий І.С., Переш Є.Ю. // Там же. -2008. -Вип. 19. -С. 8—10.
13. Holland T.J.B., Redfern S.A.T. // Mineralog. Magazine. -1997. -61. -P. 65—77.